

واکنش تجار در برابر قانون تحدید تریاک براساس اسناد مجلس شورای اسلامی (۱۳۰۶-۱۲۸۹ش / ۱۹۲۷-۱۹۱۰م)

محمد رضا علم*

فاطمه حاجی‌آبادی**

چکیده

دوره حاکمیت قانون در ایران با تأسیس مجلس شورای ملی در سال ۱۹۰۶م/ ۱۳۲۴ق، مصرف تریاک تقابلی با فقه اسلامی نداشت، ولی دولت با توجه به اوضاع جهانی نظامنامه‌ی قانون تحدید تریاک را در مجلس دوم در سال ۱۹۱۱م/ ۱۳۲۹ق، تنظیم کرد و این قانون را با تصویب مجلس به اجرا درآورد. قانون تحدید تریاک با واکنش‌ها و مخالفت‌هایی از سوی طیف‌های مختلف جامعه روبرو شد. تاجران و بازرگانان تریاک از جمله گروه‌هایی بودند که با نوشتن شکایات و فرستادن تلگراف‌هایی خواستار حذف، تغییر یا تعدیل این قانون شدند. این نوشته با تکیه بر اسناد مجلس شورای اسلامی، تلاش دارد به این سوال پاسخ دهد، واکنش بازرگانان در برابر قانون تحدید تریاک، چه بود؟ و به طور کلی واکنش تجار را به عنوان نمونه‌ای از قانون‌مداری یک طیف مهم از جامعه ایران که سهم بزرگی در مشروطه داشتند، مورد سنجش و ارزیابی قرار دهد؛ قانون تحدید تریاک با وجود مخالفت‌ها توانست موانع عرفی و مذهبی را بشکند و راهی را باز کند، ایران را به سوی نخستین گام‌های اجرای قانون و حاکمیت آن در جامعه سوق دهد.

کلیدواژه‌ها: تجار، تریاک، مجلس، قانون تحدید، مأمور تحدید.

* دانشیار گروه تاریخ دانشگاه شهید چمران mralam36@yahoo.com

** دانشجوی دکتری تاریخ، دانشگاه شهید چمران اهواز، fatemehajjabady@gmail.com

تاریخ دریافت: ۹۴/۴/۱، تاریخ پذیرش: ۹۴/۱۲/۱۵

۱. مقدمه

انقلاب مشروطه ایران دستاوردهای بزرگی در زمینه تحول اندیشه‌ی سیاسی داشت. در این میان هر چند انجمن‌ها، روزنامه‌ها و مدارس کوشیدند تا مردم اقصی نقاط ایران را با مبانی و اصول مشروطیت آشنا سازند، ولی با این حال دولت مشروطه‌خواهان بسی مستعجل بود. نه تنها محمدعلی شاه، بلکه گروهی از اشراف، فئودال‌ها، روحانیون و بازرگانان به مقابله با مشروطه و اصول نوین پرداختند. از مهمترین دلایل مخالفت علیه مشروطه، تقابل بنیان‌های مدنی و فرهنگی کهن با بنیان‌ها و اصول نوین بود. انقلاب مشروطه در معنا و مفهوم وسیع آن، دغدغه قانون داشت. مشروطه‌خواهان، خواهان حکومتی بودند که قانون، محور آن و مردم در آن نقش ایفا کنند. آنان ریشه همه بدبختی‌های ایرانیان را در بی‌قانونی می‌دانستند و تا وقتی که قانون در کشور وجود نداشته باشد سعادت برای این ملت متصور نمی‌شود، البته توجه به قانون، یکی از عناصر توسعه سیاسی و فرهنگی به شمار می‌رود و جامعه برای حرکت به سوی مدنیت، باید راهکارها و راهبردهای اصولی داشته باشد. باید در جامعه مراکز و مراجع رسمی، معیارها، شاخص‌ها و هنجارهای قانونی وجود داشته باشد تا جامعه به صورتی قانونمند اداره شود. در جامعه‌ای که قانون حاکم است، قدرت مشروع می‌تواند توجیه اخلاقی و قانونی برای اعمال و رفتار خود فراهم نماید و خود را به اطاعت مردم بقبولاند.

قانون تحدید تریاک در مجلس دوم در سال ۱۲۸۹/م/۱۲۸۹ش، به تصویب رسید. اجرای اصول این قانون با مشکلات فراوانی روبرو گردید. این امر نهادینه‌نشدن قانون‌گرایی را در جامعه‌ی آن روز ایران به خوبی نشان می‌داد. در این میان قانون‌گریزی نه تنها در بین گروه‌های مختلف مردم بلکه گاهی در میان مجریان این قانون نیز دیده می‌شد. اسناد حاکی از این موضوع است که به رغم وجود مجلس مشروطه، اذهان عامه از قانون و تشکیل جامعه‌ی قانون مدار، فاصله‌ی جدی داشت و زمان لازم بود تا مردم و اجزاء حکومت قوانین مصوب را برتابند. قانون تحدید تریاک، باعث شد تا گروه زیادی از تجار به این قانون که تجارت داخلی و تجارت خارجی تریاک از آن متضرر می‌شد، با طرح شکایاتی خواستار لغو آن شوند. روش پژوهش، تاریخی است که با استفاده از اسناد آرشیوی مجلس شورای اسلامی و منابع کتابخانه‌ای، انجام گرفته است.

۲. پیشینه تحقیق

در مورد تریاک در تحقیقات پیشین در مورد اقتصاد ایران به صورت بسیار جزئی مورد توجه قرار گرفته ولی اخیراً بدان موضوع باخیر پرداخته شده است. در پایان نامه "تولید و تجارت تریاک و تأثیر آن بر وضعیت اقتصادی- اجتماعی عصر پهلوی اول (۱۳۲۰-۱۳۰۴ش)، تلاش شده تولید و تجارت تریاک در عصر پهلوی اول مورد ارزیابی قرار گیرد و تأثیر تولید و تجارت آن بر اقتصاد نوپای پهلوی اول و همچنین تأثیرات اجتماعی آن در جامعه مورد بازبینی و تعمق قرار گیرد. مقاله دیگری با عنوان جایگاه تریاک در تجارت خارجی ایران در دوره قاجار (۱۳۳۴-۱۲۱۰ق)، به فراز و فرود و تجارت آن و تبدیل آن از یک کالای غیر تجاری به تجاری و تأثیرات آن بر تجارت ایران سخن به میان آورده است. نوآوری این پژوهش با توجه به پیشینه، در بررسی واکنش تجار در برابر قانون تحدید تریاک با استفاده از اسناد آرشیوی مجلس شورای اسلامی است که تاکنون به صورت مستقل به آن پرداخته نشده است.

۳. قانون تحدید تریاک

تریاک از آغاز دوران اسلامی در ایران شناخته شده بود. پزشکان از مدت‌ها پیش به خواص دارویی تریاک پی بردند و آن را برای درمان بیماران خود تجویز می‌کردند. بهره برداری از تریاک به عنوان ماده مخدر در دوره صفویان رایج شد. مقارن با اجرای شعار کشور بریتانیا، جهت رواج کشت خشخاش و استعمال آن، ایران نیز عرضه‌ی کشت روزافزون خشخاش و استعمال افیون گشت. مبارزه با مصرف تریاک نیز از دوره صفویه آغاز شد، ظاهراً برای نخستین بار شاه طهماسب صفوی، دستور داد تریاک موجود، در دربار را از بین ببرند. هم‌چنین شاه عباس دوم، برای پیشگیری از مصرف تریاک، فرامینی صادر کرد (لطیفی نیا، ۱۳۷۱: ۱۱۰). در سال ۱۹۱۰م/۱۲۸۹ش/۱۲ ربیع‌الاول ۱۳۲۹ق، لایحه تریاک از مجلس گذشت که در عرض هفت سال کشت آن محدود گردید و استفاده از آن به تولید دارو، محدود گردید (عیسوی، ۱۳۸۸: ۳۶۹). تریاک محصول عمده‌ی زراعت ایران بود و با قانون تحدید تریاک، زراعت و تجارت در ایران به مخاطره افتاده بود. زیرا اکثر مردم ایران، از راه زراعت و تجارت تریاک، روزگار می‌گذراندند (اسناد مجلس (۱): ۷۸/۲ / ۱۷ / ۳۳ / ۴) و گروهی از تجار از مجلس، تقاضای الغای قانون تحدید را نمودند (اسناد مجلس: ۲۳۹ / ۳ / ۱۸ / ۳۶ / ۶، نمره: ۶۵۹۳). قانون تحدید تریاک، در همه جای ایران، به صورت جدی،

پیگیری می‌شد. به نوشته‌ی دولت‌آبادی، همه‌ی کسانی که به هر صورتی در کشت و زرع و یا داد و ستد محصول تریاک، ذی‌نفع بودند، با مأمورین دولتی، رویارو شدند و آشوبی به پا شد. در تلگرافخانه‌ها، چادرها بر پا نموده و به وسیله‌ی کسانی که صاحب قدرت و طرفدار آزادی کشت و خرید و فروش تریاک بودند، به مجلس و دولت، شکایت می‌بردند، با این امید که این ماجرا فیصله یابد و تجارت تریاک، دوباره به روال نخست، بازگردد (دولت‌آبادی، ۱۳۷۱: ۲۹۶-۲۹۵/۴). اصول مصوبه قانون تحدید تریاک، شامل ۲۰ مورد بود که با توجه به اهمیت آنها ترجیح داده شد، به محتوای بعضی از این اصول اشاره شود:

قانون تحدید تریاک به وسیله‌ی مأموران اداره تحدید، در تمام ایالات و ولایات اجرا می‌شد و مأموران حق وصول تریاک را نداشتند. تریاکهایی که به خارج صادر می‌شد، باید با نظارت مأمورین پست به صورت چانه، مالیده می‌شد و برای جلوگیری از تقلب، باید نهایت دقت را در صحت تریاک با حضور یک نفر مأمور مخصوص از طرف اداره تحدید، اعمال می‌کردند و مهر اداره تحدید، ملاک صحت و عدم تقلب در آن تریاک بود. ایالات و ولایات و یا دلال‌هایی که داد و ستد تریاک، انجام می‌دادند و مورد اعتماد تجار بودند، باید خود را به رئیس تحدید محل، معرفی می‌کردند و مکلف می‌شدند که در آخر هر هفته، گزارشی از صورت معاملات هفته، ارائه دهند. کسانی که در داخل کشور، به تجارت تریاک می‌پرداختند، باید تریاک خود را به اداره تحدید، می‌بردند و در انباری مخصوص، به امانت می‌سپردند و قبض، دریافت می‌داشتند تا هر زمانی که می‌خواستند، تریاک را خارج کنند به موجب قانون، باید مالیات دیوانی را می‌پرداختند و پس از الصاق باندرول و مهر مخصوص، آن را خارج می‌کردند. محافظت تریاک لوله شده در انبارهای دولتی، دو ماه، به صورت رایگان بود ولی پس از دو ماه، برای هر من تبریز در هر روز یک شاهی، از وزن بسته گرفته می‌شد. برای صدور تریاک به خارج، باید به اندازه حقوق دیوانی که برای تریاک مصرف داخلی مقرر بود، وجه‌الضمانه یا سند معتبری می‌سپردند و به موجب جواز اداره تحدید محل، تریاک خود را حمل نموده، پس از این که تصدیق و جواز عبور گمرک‌خانه‌ی سرحد را ارائه داد، عین وجه‌الضمان یا سند، باید مسترد می‌گردید. برای تصدیق و جواز عبور مذکور، با توجه به بعد مسافت، مهلت، معین می‌شد. تریاک در هر ولایت که مالیده و لوله می‌شد، در همان محل باید، باندرول می‌شد. در صورتی که تاجر تریاک، برای پرداخت وجه باندرول، پولی نداشته باشد، تریاک به صورت امانت، در انبار اداره‌ی تحدید بود تا وجه آن را می‌پرداخت و سپس تریاک خود را می‌توانست ببرد. در

مورد تجاری که می‌خواستند تریاک را از ولایتی به ولایت دیگر حمل کنند، احتمال داشت که وجه باندرل را به صورت نقد، نپردازند. پس این گونه عمل می‌کردند که سند معتبری، به اداره می‌سپردند و به موجب جوازی که از اداره تحدید، صادر می‌شد، تریاک خود را به مقصد، حمل می‌کردند و پس از آن که اداره تحدید مقصد، بسته‌های تریاک را از حیث عدل و صندوق، وزن خالص و وزن با ظرف و علامت با جواز، تصدیق می‌کردند، جواز مزبور، به اداره‌ی اولیه می‌رسید، سند صاحب تریاک به او مسترد می‌شد و اداره محل مقصد، پس از دریافت وجه باندرل، تریاک را به عامل تاجر، تحویل می‌داد. ولی اشخاصی که وجه باندرل تریاک آنها کمتر از سیصد تومان بود، باید قیمت باندرل را به صورت نقد، در محل می‌پرداختند. اگر کسی تریاک بی‌باندردل در داخل مملکت، حمل و نقل می‌کرد، در حکم قاچاق بود. همچنین اگر تریاک را با کالاها و مال‌التجاره دیگر به صورت مخفی حمل نمایند، علاوه بر تریاک، مال‌التجاره نیز قاچاق محسوب می‌شد. برای حمل تریاک از محلی به محل دیگر، اعم از داخل یا خارج، باید محتوای بسته و تریاک در اداره‌ی تحدید محل، با اطلاع بازرسین اداره، بسته می‌شد و به مهر سربی اداره تحدید، ممهور می‌شد. اگر تریاکی بی‌باندردل از محلی که اداره تحدید نداشت، خارج می‌شد، باید آن را به اداره تحدید اولین نقطه‌ای که از آن عبور می‌کرد، ارائه می‌داد و طبق نظامنامه، عمل می‌نمود.

در صورت کشف تریاک نمالیده و تقلبی نزد کسی، پس از تشخیص و ثابت شدن تقلب، صاحب آن، مورد مؤاخذه قرار می‌گرفت (اسناد مجلس: ۶ / ۱ / ۴ / ۲ / ۲، شناسگر رکورد: ۹۶۲۱۵۹). باید توجه داشت این قانوننامه به صورت نظری بود و در عمل اجرا نمی‌شد و با اختلالاتی مواجه می‌شد.

۱.۳ شکایت تجار از عملکرد اداره تحدید

اداره‌ی تحدید باید بر مبنای اصول نظامنامه با تجار تریاک رفتار می‌کرد. این اصول مصوب مجلس رسیده بود، ولی با درک مردمی که سال‌ها بدون این قید و بندهای قانونی تجارت کرده بودند، در تعارض بود. پیش از این که قانون تحدید تریاک به اجرا در بیاید تجار برای تجارت داخلی و حمل و نقل داخلی معمولاً وجهی را در مقصد تجارت به دولت می‌پرداختند. پس از اجرایی شدن قانون، مأموران تحدید این مبلغ را پیش از حمل تریاک باندرول شده، مطالبه می‌کردند و این امر از توان تجار خارج بود و باعث شکایاتی شده بود. تجار یزد، قزوین و شیراز به همین دلیل شکواییه‌ای به مجلس شورای ملی فرستادند و از

این عملکرد مأموران اداره تحدید، شکایت کردند. آنها متذکر شدند که تجار نمی‌توانند وجه باندرول تریاکی را که به یزد حمل می‌شود، در قزوین و تبریز بدهند و برای دولت چه فرقی می‌کند که این وجه را در یزد یا قزوین و یا تبریز بگیرند (اسناد مجلس: ۱۳/۱/۲۴/۱۳۰، نمره قبض ۷۳۱۱). البته در نظامنامه برای این قانون، موردی پیش‌بینی شده بود، که اگر تجار توانایی پرداخت وجه باندرول را در شهر مبدأ نداشتند، با سپردن سند، می‌توانستند آن را در شهر مقصد بپردازند (اسناد مجلس: ۶/۱/۴/۲/۲، شناسگر رکورد: ۹۶۲۱۵۹). شکایت تجار در این مورد نشان می‌داد، عملکرد مأمورین تحدید در این مورد معارض با قانون بود و قانون نظامنامه به طور کامل اجرا نمی‌شد. تجار مشاهد هم از عملکرد اداره تحدید که قانون مملکتی را اجرا می‌کرد، اظهار نارضایتی نمودند. در پاسخ به این اعتراض به اداره تحدید تریاک نوشته شد که هرگاه تحدید تریاک، کاملاً خوب اداره شود و از قاچاق‌های معمولی جلوگیری گردد، عایدات خزانه دولت، خیلی بیشتر خواهد شد.

دولت، اعتراض تجار به قانون تحدید تریاک را به دلیل پافشاری و مراقبت بیشتر برای جلوگیری از قاچاق و از حقوق دولتی دانست و شکایات تجار را در صورتی پذیرفت که در طی اجرای قانون تحدید تریاک اجحافات شده باشد. در این صورت بر عهده این اداره بود که اصلاح آن را به صورت مستقیم، از مقامات مربوطه تقاضا نماید و برای اصلاح آن پیشنهاداتی بدهد (اسناد مجلس (۲)، نمره ۲۳۳۶: ۷۸/۲/۱۷/۳۳۳/۴). گروهی از تجار با توجه به این که اداره تحدید راه تجارت تریاک را بسته بود ادعای خسارت کردند و از بسته شدن راه‌ها بر روی تجارت تریاک ابراز ناخشنودی نمودند (اسناد مجلس (۱): ۷۸/۲/۱۷/۳۳۳/۴). این گروه از تجار، به طور قطع از اصول قانون تحدید خبر نداشتند و یا ضمانت اجرایی این قانون که پشتوانه محکم، تصویب مجلس را داشت، بر نمی‌تاییدند.

گاهی شکایات علیه عملکرد یک مأمور، از اداره تحدید بود. در سال ۱۳۰۶ش، محمد باقر رئیس‌التجار نائینی از آقای میرزا حسن‌خان نائینی سرمفتش اداره تحدید یزد و مستخدم مالیه شکایت داشت به موجب نامه‌ای که شاکی به مجلس، فرستاده بود، وی اظهار داشته که به موجب قبضی که دارد، بیست تومان وجه نقد به این مأمور تحدید داده تا در قبال آن تریاک بگیرد ولی وی تحویل جنس، را به تعویق انداخت. شاکی اذعان کرده که چندین نامه رسمی به دایره مالیاتی یزد، فرستاده ولی نتیجه‌ای نگرفته و تقاضا کرده‌است که طلب او را در صورت حقانیت، از مأمور مزبور دریافت و به او مسترد دارند (اسناد مجلس (۱)، شماره ثبت: ۱۱۶۴۸: ۵۵/۱/۲۷/۵۸/۶ج). مجلس و وزارت مالیه طی مراسله‌هایی حق را به مأمور تحدید تریاک، دادند و اعلام داشتند که بنا بر اظهار حسن‌خان محاسبه‌ی شما با او تصفیه

شده و دیگر طلبی با او ندارد (اسناد مجلس (۲)، شماره ثبت کل: ۱۵۵۷۹: ۵۵ / ۲۷ / ۱ / ۵۸ / ۵۸ / ۲۷ / ۱ / ۵۵: ۳۲۸۷۶: ۳)، نمره: ۳۲۸۷۶: ۵۵ / ۲۷ / ۱ / ۵۸ / ۲۷ / ۱ / ۵۵: ۳۲۸۷۶: ۳). یکی از شکوائیه‌ها از شخصی به نام علی بدل تاجر کاشانی بود. وی اظهار کرده که در حالی که تریاک باندرول شده‌ی وی، از همدان مجوز گرفته، در مسیر تجارت به وسیله‌ی اداره تحدید رشت، توقیف شده‌است. تاجر تقاضا کرده که در این مورد، تهران تصمیم بگیرد. وی در شکایت خود به خون‌های ریخته شده در مشروطه اشاره کرده و این که اگر رئیس تحدید همدان، قانونی بوده چرا جواز او ارزشی نداشته و اگر قانونی نبوده‌است، پس یک نفر دیگر را معین فرمائید تا مردم در فشار ظلم نباشند (اسناد مجلس، نمره کتاب ثبت: ۳۰۴: ۳ / ۱ / ۳۰ / ۱۹۹ / ۳). در لحن این سند، با وجود اعتراض این تاجر تا حدود زیادی، توسل او به قانون، قابل تأمل است. وی، به صورت آگاهانه، از عدم اجرای قانون، سخن گفته‌است و این که در صورت عدم اجرای قانون، جامعه متضرر خواهد شد و این معنی گام بزرگی در قانون‌گرایی افراد جامعه و رسیدن به دروازه‌های جامعه مدنی بود. تاجر به عنوان جماعتی از مردم ایران، برای اولین بار، شکایات خود را علیه عملکرد یک اداره، به یک مرجع قانونی، یعنی مجلس شورای ملی، ارائه می‌کردند و درست است که به یک مصوبه مجلس، معترض بودند، ولی همین که شکایات خود را به یک مرجع قانونی اعلام می‌کردند، به تدریج به سوی تحلیل جامعه‌ی سنتی در جامعه مدنی پیش می‌رفت. اهمیت این موضوع به ظاهر کوچک، در جایی روشن می‌شود که از نظر دور نداریم که تا پیش از تشکیل مجلس شورای ملی، مهمترین مرجع برای شکایات مردم، معمولاً بزرگان یک محله و یا کسانی بودند که اشتها به دینداری داشتند. گام‌های اولیه تشکیل جامعه مدنی، ناخودآگاه شروع شده بود و لو این که مردم علیه قانون مصوبه مجلس به همان مجلس شکایت می‌بردند.

۲.۳ شکایت تاجر داخلی تریاک

دولت ایران برای این که کشت غلات کم نشود و به ارزاق عمومی لطمه‌ای وارد نشود، گاهی از زیاد شدن کشت تریاک جلوگیری می‌کرد، ولی این منع دوامی نداشت. محصول تریاک، بیشتر در خراسان، شیراز، اصفهان، کرمان، کازرون، شوشتر، بروجرد، همدان و کرمانشاه بعمل می‌آمد در خود ایران هم تریاک زیاد مصرف می‌شد به طوری که به نوشته دالمانی، قونسول‌های خارجی مقیم ایران گزارش داده بودند در اصفهان و حوالی آن روزی ده من شاه تریاک به مصرف می‌رسید (۶۰ کیلوگرم) و در سایر ایالات هم تریاک، مصرف

بسیار داشت. اغلب ایرانیان به کشیدن این سم مهلک، عادت کرده بودند و به ویژه در خراسان، شماره معتادین به تریاک زیاد بود. انحطاط اخلاقی در اروپا از افراط در مشروبات الکلی تولید می‌گردد ولی در ایران بواسطه اعتیاد به کشیدن تریاک، ایجاد می‌شد، روز به روز، هم بر تعداد تریاکی‌ها در ایران زیادتر می‌شد (دالمانی، ۱۳۳۵: ۹۵ - ۹۳). با توجه به حجم استفاده تریاک در آن دوره، تجارت در داخل ایران برای کسانی که تجارت تریاک می‌کردند، بازار پررونق و پرسودی داشت و به طور قطع، محدود کردن این تجارت پرسود، با تصویب مجلس شورای ملی، اعتراضاتی بر می‌انگیخت.

قانون تحدید تریاک برای تاجران داخلی تریاک، موجب تنگناهایی شد و باندرول تریاک، حمل و نقل تریاک و عدم اجرای این قانون به صورت برابر، در نواحی و شهرهای مختلف، موجب اعتراضات و شکایاتی شد. اداره تحدید نهانند در سال ۱۳۰۱ش، اجازه حمل تریاک را به اصفهان نمی‌داد. طبق نظامنامه باید نیمی از محموله‌ی تریاک، حتماً باندرول می‌شد که این امر شکایت تجار را برانگیخت و از این روند که در هر اداره تحدیدی در هر شهر، مبلغی از تجار بابت باندرول، گرفته می‌شد به شدت شاکی شدند (اسناد مجلس (۱): ۸۰ / ۲ / ۲۳ / ۳۷ / ۴). تجار در این مورد، جواب قابل قبولی گرفتند و قرار بر این شد که چون حکمی مبنی بر حمل شیره، به اصفهان صادر نشده، برای رفع شکایت تجار به اداره تحدید نهانند، دستور داده شد که مانع حمل شیره، نگردند (اسناد مجلس (۲)، نمره ۲۳۳۴۸: ۸۰ / ۲ / ۲۳ / ۳۷ / ۴).

یکی دیگر از دلایل مخالفت تاجران، موردی بود که تاجران تهران به آن اعتراض کردند. این اعتراض در اسفند ۱۳۰۶ش، از آن جا ناشی می‌شد که در برخی شهرها مثل شیراز و اصفهان، هنوز آزادی خرید و فروش تریاک، وجود داشت و قانون تحدید، شامل این شهرها نمی‌شد. همین امر باعث شیوع قاچاق، در تهران شده بود، تا جایی که تمام مصارف شهری را تأمین می‌کرد. تجار تهران ضمن اشاره به نص صریح قانون اساسی (عموم اهالی ایران در مقابل قوانین دولتی متساوی‌الحقوقند) و قوانین موضوعه مملکتی هم قابل تبعیض و تخفیف نیست از مجلس شورای ملی تقاضا نمودند که چون آزادی تریاک در اصفهان و شیراز، تصمیم قطعی دولت است و تفاوتی بین مردم شیراز و اصفهان با تهران وجود ندارد، همان تصمیمی را که نسبت به شیراز و اصفهان اتخاذ کرده‌اید، در تهران نیز معمول دارید (اسناد مجلس (۱)، شماره ثبت: ۱۸۵۱۴، شناسگر رکورد: ۵۵۸۵۹۵). پاسخ وزارت مالیه و مجلس آن چیزی نبود که تجار تهرانی انتظار داشتند. وزارت مالیه جلوگیری از قاچاق را از وظایف اولیه خود دانست و اینکه برای نیل به این مقصود از تشبث به هر وسیله

خودداری ندارد و برای تعقیب قاچاقچیان و تسلیم مرتکبین به محاکم صالحه بر طبق قانون، تأکید نموده است (اسناد مجلس (۲)، نمره: ۱۹۸۹۹، شناسگر رکورد: ۵۵۸۵۹۵). اعتراض دیگر تجار تهران در مورد مقدار زیاد لوله تریاک‌هایی بود که در انبارهای تحدید مرکز و ولایات، موجود داشتند و مبالغی از سرمایه‌ی آنها به این کالا تبدیل شده و علاوه بر ضرری که به واسطه مصرف نشدن لوله باندرول در تهران خسارتی به تجار می‌رسید روزانه منی یک‌شاهی حقوق انبارداری اداره تحدید مطالبه می‌شد. تجار تقاضا کردند که لوله‌های موجودی این تجار را در انبار تحدید، خود دولت به قیمت عادلانه‌ی روز از تجار، خریداری نموده و قبوض انبار را دریافت دارد. چرا که در غیر این صورت ممکن است این ترتیب به خسارت غیر قابل جبران عده‌ای، منجر گردد (اسناد مجلس (۱)، شماره ثبت: ۱۸۵۱۴، شناسگر رکورد: ۵۵۸۵۹۵). مجلس در پاسخ به این تقاضا آورده است که تصمیمی در رفع این شکایت اتخاذ خواهند نمود (اسناد مجلس (۳)، شناسگر رکورد: ۵۵۸۵۹۵). تشبث به قانون، برای لغو قانون دیگر، از ویژگی‌های عدم شناخت یک جامعه، با قانون مداری است. تجار تهران سعی می‌کردند با توسل به قانون یکسانی همه‌ی مردم در برابر قانون، قانون تحدید تریاک را دور زده و خواستار این گردند که آزادی تجارت تریاک در اصفهان و شیراز، شامل حال آنها نیز گردد. در صورتی که می‌توانستند متقاضی اجرای قانون تحدید در اصفهان و شیراز شوند.

۳.۳ شکایت تجار از تجارت خارجی تریاک

صدور تریاک از سال ۱۸۵۳ م / ۱۲۶۹ق، در ایران آغاز شد. ابتدا مقدار آن اندک بود و به تدریج در سالهای بعد افزایش یافت محصول تریاک خراسان از همه جا زیادتر بود، بطوری که در سال (۱۸۸۹) به مبلغ ۱۸۰۰۰۰ تومان تریاک از همین ایالت به هندوستان و اسلامبول فروخته شد. ابتدا تریاک ایران به جاوه، چین، هندوچین، عدن و سوئز حمل می‌گردید و بهترین جنس آن به لندن می‌رفت که در آنجا مرفین از آن استخراج می‌نمودند، به امریکا می‌فرستادند. ولی بعدها بیشتر به مملکت چین فرستاده می‌شد و به واسطه خوبی جنس، مانع ورود تریاک ترکیه و هندوستان به آن کشور گردید. تریاک خوب، هفتاد درصد، شیره دارد و تقریباً نه تا ده درصد مرفین از آن استخراج می‌شود (دالمانی، ۱۳۳۵: ۹۴-۹۳). تریاک، جزء امتعه‌ای بود که تجارت آن تا پیش از قانون تحدید، سود کلانی به تجار تریاک

می‌رساند. قانون تحدید با گذاشتن چارچوب قانونی، و اندکی محدودتر کردن تجارت تریاک، تجار را علیه این قانون برانگیخت.

اداره تحدید تریاک در گمرک، باعث نارضایتی تاجران شده بود، بدین دلیل که با گرفتن وجه مالیات و وجه گمرکی به تاجران، اجحاف می‌شد. وزارت مالیه در مرحله اول در پاسخ به این شکایات در این مورد به نفع معارضین رأی داد و حق را یکی از این دو مالیات دانست. هم‌چنین اداره مالیه متذکر شد در صورتی که اداره تحدید اردبیل اظهار تاجران را نمی‌پذیرد باید صریحاً بنویسد (اسناد مجلس (۱): ۲۹ / ۲ / ۱۵ / ۱۴۶۶ / ۲ ج، نمره کتاب ثبت ۱۴۲۷). هم‌چنین تاجران برای صدور تریاک به خارج از کشور، وجه‌الضمانی را به دولت باید می‌پرداختند که گویا اگر این تریاک برگشت می‌خورد در صورت تصدیق رئیس گمرک و ارائه جواز برگشت وجه‌الضمانه به تاجر مسترد می‌شد. جمعی از تجار کلیمی از اقدامات سوء افراد گمرک و دوایر گمرک شکایت به مجلس بردند، از سوی مجلس به وزارت مالیه ابلاغ شد که اقدامات مقتضی را به عمل آورد و اگر وجهی برخلاف قانون گرفته شده حکم به استرداد نموده و مراتب را اطلاع دهند (اسناد مجلس شورای اسلامی (۲)، شماره بازبایی: ۲۹ / ۲ / ۱۵ / ۱۴۶۶ / ۲ ج، نمره کتاب ثبت ۱۳۵۰۱). محوریت قانون در اسناد و تکیه به تأییدات مجلس نشان می‌داد که دولت تصمیم داشت این معضل اجتماعی و اقتصادی را با کمک قانون و مجلس به نتیجه برساند و مشروعیت قانون برای انجام این اقدام واضح و مبرهن بود.

وزارت مالیه پس از تحقیقات لازم این گونه رأی داد که در حق تاجران از طرف اداره تحدید اجحافی صورت نگرفته و ترتیبی که در دایره تحدید اعمال داشته مطابق با نظامنامه‌ی دوایر ثلاثه و دستور مرکز بوده و بنابراین تاجران حق تظلم و دادخواهی نداشته‌اند (اسناد مجلس (۳): ۲۹ / ۲ / ۱۵ / ۱۴۶۶ / ۲ ج، نمره ۷۳۸). تاجر اردبیل در شکوائیه‌ای دیگر اظهار داشتند که دوایر در مطالبه حقوق ما کوتاهی نموده و می‌گویند «جواز گمرک که آورده‌اید نوشته گمرک شده و نوشته عبور شده» بنابراین چون کلمه‌ی «عبور شده» ذکر نشده‌است، باید در برابر هر مثقال، صد دینار پرداخت کند. تاجر به نمایندگان مجلس، شکایت بردند و اظهار داشتند که اگر رؤسای دوائر، قصد ظلم ندارند، نباید مانع صدور تریاک، شوند و این موانع را در برابر تجارت تریاک، بتراشند چرا که اگر سودی عاید نشود، ترک تجارت خواهند کرد (اسناد مجلس (۴): ۲۹ / ۲ / ۱۵ / ۱۴۶۶ / ۲ ج، نمره ۲۷). تاجران به عنوان یک عامل اقتصادی مهم که در این قانون احساس ضرر و زیان می‌کردند و از اهمیت

جایگاه خود در جامعه‌ی آن روز آگاه بودند، گاهی به تهدید نیز روی آوردند. تهدید آنها اقتصاد کشور را فلج می‌کرد.

در سندی دیگر، گروهی از تجار یزد، تعرفه گمرکی بر کالای تجاری را به سکت‌های بر تجارت، تعبیر کردند. یکی از کالاهای تجاری ایران به ویژه در یزد، حمل و نقل تریاک بود. هر سال مبالغی از درآمد این تجارت، عاید دولت و ملت، می‌شد که دفاتر گمرکی سابق، گواه این امر بود، ولی پس از قانون تحدید تریاک، این عایدات به شدت سقوط کرده بود و بعید نبود که از بین می‌رفت. به ویژه در این ایام که از طرف اداره مالیه، اعلان شده بود که باندرول تریاک، تماماً در یزد، پرداخته شود و پس از ورود به سرحد و آوردن مجوز گمرک سرحدی، عبور داده شود. این امر، خارج از توان تاجران، بود. بعضی مردم پانصد تومان از ثروت خود را روی تریاک، سرمایه‌گذاری کرده بودند در حالی که برای حمل آن، باید هزار تومان، هزینه‌ی باندرل، پرداخت می‌کردند و این تجارت، دیگر برای آنها سودی در بر نداشت. تاجران یزد از دولت تقاضا کردند که بار تریاک را حمل کرده و به همان ترتیب گذشته از صاحبان مال‌التجاره قبض گرفته که پس از رسیدن به مقصد پرداخته شود. راهکار دیگری که تاجران پیشنهاد کردند، این بود که از طرف خزانه‌داری به اداره مالیه دستورالعمل داده شود که تریاک موجودی را به قیمت عادلانه، خریداری کرده و وجه آن را بپردازند (اسناد مجلس (۱): ۱۶/ ۱/ ۲۵/ ۱۹۴/ ۳، شناسگر رکورد ۳۷۹۸۳۱). تاجران خرده‌پای زیادی که تمام دارائیشان را بر سر تجارت گذاشته بودند، در اجرائی شدن این قانون متضرر می‌شدند و دستورالعمل اداره مالیه تا حدودی ضمانت حفظ اموال را به آنها می‌داد.

مجلس در پاسخ به این تقاضای تجار یزد، به ماده ۱۴ نظامنامه تحدید تریاک و لفظ سند معتبر، توسل جست و اذعان نمود که هر زمان تجار سند معتبری به اداره مالیه یزد تسلیم کنند. البته مخالف نظامنامه، رفتار نخواهد شد، ولی اغلب اسنادی که آقایان تجار می‌سپارند، دارای اعتباری نیست و به همین جهت، در این اواخر، به قدری تقلبات، روی داده، که اداره تحدید، مجبور شده است، هر سندی که معتبر نشده، نپذیرد (اسناد مجلس (۲): ۱۶/ ۱/ ۲۵/ ۱۹۴/ ۳، شناسگر رکورد ۳۷۹۸۳۱؛ نمره ۲۱۲۸۱۰).

تجار خراسانی در واکنش به قانون تحدید تریاک از قیوداتی که بر تجارت خارجی تریاک بسته شد و حمل تریاک را انحصاراً از مرز سرخس امکانپذیر ساخت، شاکی شدند. وزارت فلاحت و تجارت، در پاسخ به این شکایت، عنوان کرد که چون در مقابل صدور مال‌التجاره‌ی ایران، اغلب تجار، منات و بن روسیه، وارد می‌کردند، مقرر شده است که در

مقابل جنسی که صادر می‌کردند به همان مقدار جواز گمرکی، مال‌التجاره دیگر ارائه دهند تا اجازه‌ی حمل مال‌التجاره، داده شود. در مورد انحصار سرخس، این امر برای جلوگیری از قاچاق صورت گرفت. سرحدات ایالت خراسان، وسعت زیادی داشت. در همه جا هم اداره گمرک، پست نداشت که از قاچاق جلوگیری کند و قاچاق تریاک هم کار مشکلی نبود، بنابراین حمل تریاک، منحصرأ از سرخس، قرار داده شد (اسناد مجلس (۲)، شماره ۲۳۳۶: ۷۸/۲ / ۱۷ / ۳۳ / ۴). قانون تحدید تریاک که در شرایط فشار جهانی به دولت ایران صورت می‌گرفت و با امکان تثبیت نظام مشروطه در دوره دوم مجلس شورای ملی تصویب شد، به اجرا درآمد باعث رواج قاچاق شد و قاچاق تریاک به تجارت سودمندی برای عاملین آن مبدل شد.

۴. نتیجه‌گیری

بررسی واکنش تجار در برابر قانون تحدید تریاک، مسئله اصلی این پژوهش بود. اجرای این قانون، با واکنش گروه‌های مختلفی مواجه شد. تجار در صف اول این اعتراضات، بودند. شکایات از اصل قانون تحدید تا چگونگی اجرای این قانون به وسیله‌ی اداره تحدید و مأموران تحدید را در برمی‌گرفت. ولی آنچه ورای این شکایات اهمیت داشت، نخستین تجربه‌های جامعه‌ی ایرانی از رویارویی با حاکمیت قانون بود. جامعه‌ای که تا آن زمان در چارچوب قانون عرفی و شرعی حرکت می‌کرد با تشکیل مجلس شورای ملی باید سایه قانون را بالای سرش می‌دید برای این چنین جامعه‌ای حرکت در چارچوب قانون اساسی غریب می‌نمود. تجارت تریاک در قرن نوزدهم با پشتوانه‌های استعماری، اهمیت به سزایی یافت و زندگی گروهی از مردم، از زارع گرفته تا تجار، به این کالای مهم، متکی شد و در نتیجه، با تصویب قانون تحدید تریاک در مجلس، این گروه متضرر شدند. در برابر شکایات مردم، دولت اعم از مجلس یا حکومت وقت در اغلب اوقات، پس از رسیدگی به شکایات بی‌مورد، به نفع اداره‌ی تحدید و مأموران آن رأی می‌داد که نشانگر تصمیم جلدی دولت برای حرکت در چارچوب قانون بود، امری که معترضین که جزئی از جامعه سنتی آن زمان بودند، برنمی‌تابیدند. سرانجام این قانون با وجود مخالفت‌ها و شکایات، به اجرا درآمد.

کتابنامه

الف) اسناد منتشر نشده:

- اسناد مجلس شورای اسلامی (۱)، شماره بازیابی: ۷۸/۲/۱۷/۳۳/۴.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی: ۲۳۹/۳/۱۸/۳۶/۶، نمره: ۶۵۹۳.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، موضوع کارتن: قوانین موضوعه، شماره بازیابی: ۶/۱/۴/۲، شناسگر رکورد: ۹۶۲۱۵۹.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی: ۱۳/۱/۲۴/۱۳۰/۵، نمره قبض ۷۳۱۱.
- اسناد مجلس شورای اسلامی (۱)، شماره بازیابی: ۷۸/۲/۱۷/۳۳/۴.
- اسناد مجلس شورای اسلامی (۱)، شماره ثبت: ۱۱۶۴۸، شماره بازیابی: ۵۵/۲۷/۱/۵۸/۶ج.
- اسناد مجلس شورای اسلامی (۲)، شماره ثبت کل: ۱۵۵۷۹، شماره بازیابی: ۵۵/۲۷/۱/۵۸/۶ج.
- اسناد مجلس شورای اسلامی (۳)، نمره: ۳۲۸۷۶، شماره بازیابی: ۵۵/۲۷/۱/۵۸/۶ج.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، نمره کتاب ثبت: ۳۰۴، شماره بازیابی: ۳/۱/۳۰/۱۹۹/۳.
- اسناد مجلس شورای اسلامی (۱)، شماره بازیابی: ۸۰/۲/۲۳/۳۷/۴.
- اسناد مجلس شورای اسلامی (۲)، نمره: ۲۳۳۴۸، شماره بازیابی: ۸۰/۲/۲۳/۳۷/۴.
- اسناد مجلس شورای اسلامی (۱)، شماره ثبت: ۱۸۵۱۴، شماره بازیابی: ندارد، شناسگر رکورد: ۵۵۸۵۹۵.
- اسناد مجلس شورای اسلامی (۲)، نمره: ۱۹۸۹۹، شماره بازیابی: ندارد، شناسگر رکورد: ۵۵۸۵۹۵.
- اسناد مجلس شورای اسلامی (۳)، شماره بازیابی: ندارد، شناسگر رکورد: ۵۵۸۵۹۵.
- اسناد مجلس شورای اسلامی (۱)، شماره بازیابی: ۲۹/۲/۱۵/۱۴۶/۲ج، نمره کتاب ثبت ۱۴۲۷۷.
- اسناد مجلس شورای اسلامی (۲)، شماره بازیابی: ۲۹/۲/۱۵/۱۴۶/۲ج، نمره کتاب ثبت ۱۳۵۰۱.
- اسناد مجلس شورای اسلامی (۳)، شماره بازیابی: ۲۹/۲/۱۵/۱۴۶/۲ج، نمره ۷۳۸.
- اسناد مجلس شورای اسلامی (۴)، شماره بازیابی: ۲۹/۲/۱۵/۱۴۶/۲ج، نمره ۲۷.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، (۱) شماره بازیابی: ۱۶/۱/۲۵/۱۹۴/۳، شناسگر رکورد: ۳۷۹۸۳۱.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، (۲) شماره بازیابی: ۱۶/۱/۲۵/۱۹۴/۳، شناسگر رکورد: ۳۷۹۸۳۱؛ نمره: ۲۱۲۸۱۰.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، (۲)، نمره: ۲۳۶، شماره بازیابی: ۷۸/۲/۱۷/۳۳/۴.
- اسناد مجلس شورای اسلامی، (۱)، نمره: ۲۳۶، شماره بازیابی: ۷۸/۲/۱۷/۳۳/۴.
- کتابها و مقالات:
- دالمانی، هانری رونه، (۱۳۳۵)، سفرنامه از خراسان تا بختیاری، ترجمه محمد علی فره‌وشی، تهران: امیرکبیر.
- دولت‌آبادی، یحیی، (۱۳۷۱)، حیات یحیی، تهران: انتشارات عطار.
- عیسوی، چارلز، (۱۳۸۸)، تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار ۱۳۳۲-۱۲۱۵ه.ق)، ترجمه یعقوب آژند، ویراسته چارلز عیسوی، تهران: گستره.
- لطیفی‌نیا، مهشید، «تریاک و اقدامات انجمن مبارزه باتریاک و الکل»، (گنجینه اسناد)، ۱۳۷۱، شماره ۷ و ۸، ص ۱۱۰ تا ۱۲۹.